

ERFGOED BRUSSEL

N°011-012

SPECIAAL NUMMER - SEPTEMBER 2014

Open Monumentendagen

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

**DOSSIER GESCHIEDENIS
EN HERINNERING**

PLUS

Internationaal Fotografisch
Experiment met Monumenten

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

DOSSIER

ELYSISCHE VELDEN IN EVERE

DE BEGRAAFPLAATS VAN BRUSSEL

MARCEL M. CELIS

KUNSTHISTORICUS, ERELID VAN
DE KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR
MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Memoriaal voor de Duitse soldaten,
begraafplaats van Brussel in Evere. Detail
(A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

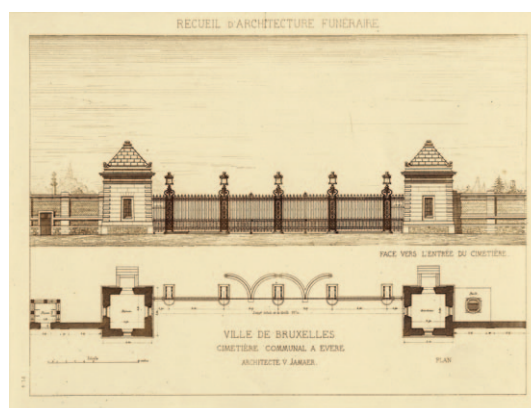
DE BEGRAAFPLAATS VAN BRUSSEL IS EEN TYPISCHE 19DE-EEUWSE DODENTUIN. VER VAN HET STADSCENTRUM LIGGEN ONZE DODEN IN INDIVIDUELE GRAVEN VERSCHOLEN IN EEN WEELDERIG GROEN DECOR. Het werd de laatste rustplaats van heel wat historisch belangrijke figuren. Het uitgestrekte terrein bood ook ruim plaats voor de imposante monumenten waarmee we bewogen momenten uit de geschiedenis herdenken. Dit artikel gaat dieper in op de ontstaansgeschiedenis van sommige van deze memorialen.

Op 15 augustus 1877 wordt de begraafplaats van Brussel plechtig ingehuldigd door de liberale, vrijzinnige burgemeester Jules Anspach. In meerdere opzichten vormt ze de tegenpool van het kerkhof van Laken. Geen organische groei hier, maar een uitgestrekt landschappelijk park, aangelegd door landschapsarchitect Louis Fuchs op een terrein van 38 hectare. Stadsbouwmeester Pierre Victor Jamaer voorziet het van stoere neo-Etruskische ingangspaviljoenen, een mortuarium en wachtcellen¹ (afb. 1 en afb. 2).

Geen stenen dodenstad, maar 'Elyische Velden' met eindeloze dreven en slingerende paden, uitgestrekte grasvelden naast bospartijen, monumentale perspectieven of intiem door hagen omsloten perken. Zilveresdoornen, cipressen, Indische en roze kastanjelaars, Byzantijnse hazelaars, eiken en platanen, robinia's, taxussen en treurwilgen vormen er een overweldigend vegetaal decor dat de grafmonumenten veel-er beschutting lijkt te bieden dan de beoogde groene achtergrond. De begraafplaats biedt nauwelijks kerkelijk geconnoteerde Sint-Lucasneogotiek, maar des te meer vrijzinnig getinte neorenaissance en eclecticisme, art nouveau en art deco.

Afb. 1

De hoofdingang van de begraafplaats, arch. Pierre Victor Jamaer. In FONTEYNE, J., *Recueil d'Architecture Funéraire*, s.d. (ca. 1879-1889) (verz. auteur).

Een lijn van de buurtspoorwegen maakt een halte op de begraafplaats zelf. "Pour le riche, qui ne doit pas être avare de son temps et qui peut, sans regarder à la dépense, disposer de voitures publiques ou privées pour se rendre fréquemment et rapidement à la tombe de morts regrettés, la question d'éloignement et de transport n'a pas grande importance; mais il n'en est pas de même de l'ouvrier, qui vit de son labeur quotidien et pour qui chaque minute dérobée au travail représente une perte sèche, réelle, irréparable!"² (afb. 3)

DE OVERGEBRACHTE GRAVEN

Ruim negenhonderd graven werden op stadskosten overgebracht van de opgedoekte 18de-eeuwse begraafplaatsen van Brussel-Stad in

Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Gillis en van de Leopoldswijk. Deze verweerde grafstenen en neoclassicistisch getinte funeraire cypes liggen verspreid langsheen de buitenpaden. Onder hen heel wat Engelse slachtoffers en oud-strijders van de slag bij Waterloo op 18 juni 1815, maar ook "Joséphine Napoleone de Monthollon, filleule de l'Empereur Napoléon Ier. Née à Sainte-Hélène le 26 janvier 1818 et décédée à Bruxelles le 30 Septembre 1818"³: een dochter van generaal Charles Tristan Graaf de Montholon Sémonville, adjudant van de overwonnen keizer, wiens echtgenote in 1818 haar intrek neemt in het *Belle Vue*-hotel, aan het Brusselsse Koningsplein (afb. 4a en 4b).

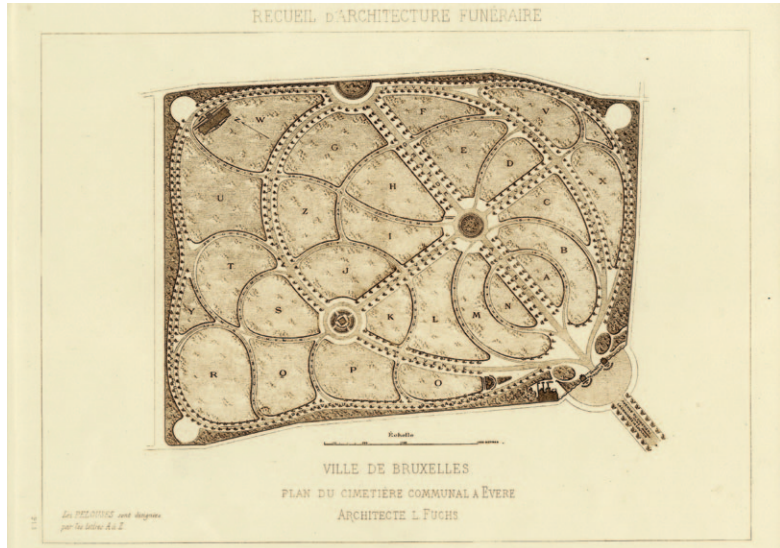
Jacques Louis David (1748-1825)⁴, "restaurateur de l'Ecole moderne de peinture"⁵ en vurig aanhanger van

de keizer, heeft tijdens de 'Revolutie' openlijk de dood geëist van Lodewijk XVI, wat hem een verbanning naar Brussel oplevert. Overleden in zijn woning aan de Leopoldstraat, achter de Muntschouwburg, wordt Davids gebalsemd lichaam – na maandenlang getouwtrek – in oktober 1826 begraven op de begraafplaats van de Leopoldswijk. De driezijdige obelisk, toegeschreven aan Gilles Lambert Godecharle, wordt in 1882 overgebracht naar Evere, samen met zijn loden lijkstijl; zonder het hart nochtans, dat aan het familiegraf op het Parijse *Père-Lachaise* werd toegevoegd (afb. 5a en 5b).

Samen met hem verhuizen ook François Van Campenhout (1779-1848)⁶, toondichter van de *Brabançonne*; Jacques Nicolas Günther (1822-1868)⁷, stichter van de gelijknamige piano-manufactuur met ateliers (1870-1872) aan de Fortstraat in Sint-Gillis, op wiens familiegraf Jacques Marin (1877- 1950) in 1900 een witmarmeren hoogrelief met tragische engelenfiguur aanbrengt; de wiskundige, astronoom en socioloog Adolphe Quetelet (1796-1874)⁸, stichter van het Koninklijk Observatorium gelegen aan het huidige Queteletplein; Antoine Trappeniers (1824-1887)⁹, ontwerper van het Luxemburgplein, het Fontainashof en zijn eigen grafteken, en Charles de Brouckere¹⁰, burgemeester van 1848 tot 1860.

OPENBARE MEMORIALEN

De sluiting en geleidelijke ruiming van de oude begraafplaatsen leidt bij de betrokken families herhaaldelijk tot onbegrip en tegenstand. Voor anderen, veelal verenigingen en instanties, vormen de ontgraving en bijzetting op de nieuwe begraafplaats een eenmalige, niet te missen aanleiding om verwante

Afb. 2

Grondplan van de begraafplaats, voor de uitbreiding, arch. Louis Fuchs. In FONTEYNE, J., *Recueil d'Architecture Funéraire*, s.d. (ca. 1879-1889) (verz. auteur).

stoffelijke resten te groeperen en met een memoriaal te huldigen. Aan ruimte is er in Evere geen gebrek. De begraafplaats wordt aldus van meet af aan een oord voor openbare herdenkingsplechtigheden. Wanneer de Brusselse bevolking na de Eerste Wereldoorlog haar slachtoffers telt, sluit de aanleg van indrukwekkende burgerlijke en militaire ereperken reeds aan op een traditie.

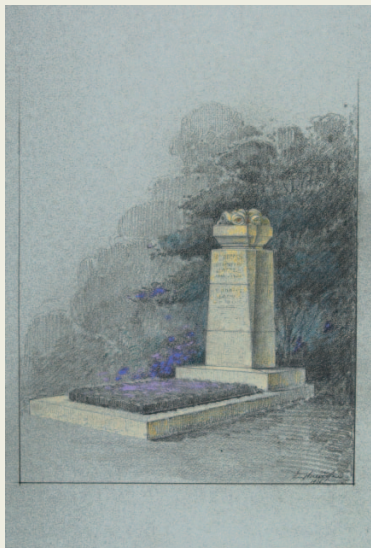
MEMORIAAL VOOR DE BRITSE OFFICIEREN, ONDER-OFFICIEREN EN SOLDATEN GESNEUVELD BIJ DE SLAG VAN WATERLOO OP 15-18 JUNI 1815

De ingebruikname van de begraafplaats en het op komst zijnde vijftigste jubileum van koningin Victoria's troonsbestijging in 1887 bieden de gedroomde gelegenheid om, na een eerdere poging in 1861, de heren der verspreide stoffelijke resten van tijdens de slag bij Waterloo gesneuvelde Britse strijders op één enkele plek samen te brengen. Het

stadsbestuur is het initiatief niet ongenegen en verklaart zich bereid hiervoor een lap grond van 30 m² gratis ter beschikking te stellen. Fondsenwerving door een comité onder voorzitterschap van gevormd minister en buitengewoon gezant van koningin Victoria S.E. Lord Vivian, zorgt voor bijdragen uit Groot-Brittannië, Britse residenten in Brussel, Antwerpen e.a.

Voor de realisatie van een gepast herdenkingsmonument wordt in Groot-Brittannië een wedstrijd uitgeschreven. Graaf Jacques de Lalaing wordt door de koningin als winnaar geselecteerd. De Lalaing koestert een fascinatie voor roofdieren: in de achtertuin van zijn herenhuis aan de Kunstlaan in Brussel houdt hij tot grote ergernis van zijn burens levende tijgers in een kooi.¹¹ Bij de inhuldiging van het Waterloo-memoriaal door Prins George, hertog van Cambridge en *Commander-in-Chief* van het Britse leger, op 26 augustus 1890, stelt *La Revue Blanche* dan ook gevat: "Un soubassement très large et très bas

Ontwerp in art-decostijl van Eugène Dhuicque voor het graf van zijn moeder. Tekening (privéverz.)

Grafmonument van de familie Oor (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

ARCHITECTEN, KUNSTENAARS EN STEENKAPPERS

Er zijn nogal wat bravourestukken van funeraire kunst terug te vinden op deze begraafplaats. Veelal zijn ze van aan de academies voor Schone Kunsten gevormde architectuurnoren zoals Félix Laureys; Albert Charle, bekend om zijn gelijknamig kasteel in Watermaal-Bosvoorde; Henri Beyaert (1823-1894), die hier zoals sommige van zijn confraters begraven ligt¹; Antoine Mennésier (1838-1890), ontwerper van de Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuwwijk; Wynand Janssens (1827-1913), die er het Vrijheidsplein aanlegt, waar Joseph Naert (1838-1910) het stadspaleis de Knuyt de Vosmaer opricht;

Emile Janlet (1839-1918), ontwerper van de Anspachfontein; Ernest Hendrickx (1844-1892), Ernest Acker (1852-1912), Albert Dumont (1853-1929) en Joseph Caluwaers (1863-1948).

Victor Horta zet er met zijn granieten sarcofaag voor François Verheven² een meesterwerk neer. Eugène Dhuicque (1877-1955), Beyaerts natuurlijke zoon, tekent voor zijn moeder een florale art-decostele, die later model staat voor de zijne³. De modernist Lucien François realiseert er voor de pianobouwers Oor – hun manufactuur door Léon Sneyers, in de Huidevettersstraat, bestaat nog steeds – een van de meest originele graftekens in rode kalkzandsteen⁴.

Daarnaast is er een hele generatie beeldhouwers werkzaam: Albert Desenfans, Juliaan Dillens, Albert Hambresin, Pieter Braecke, Jacques de Lalaing, Godefroid Devreese, Jules Lagae en Charles Samuel. Samen met hun confraters-architecten verschaffen ze ruim werk aan de vele langs de *Avenue du Cimetière* gevestigde steenkappersbedrijven: Emile Laloux, Louis Cordemans, Emile Vander Auwera, Bougart & Dupont, Bléhen-Detiege en Emile Beernaert uit Elsene, voor wie de verwerking van kleurrijke granietsoorten verworven kennis is.⁵

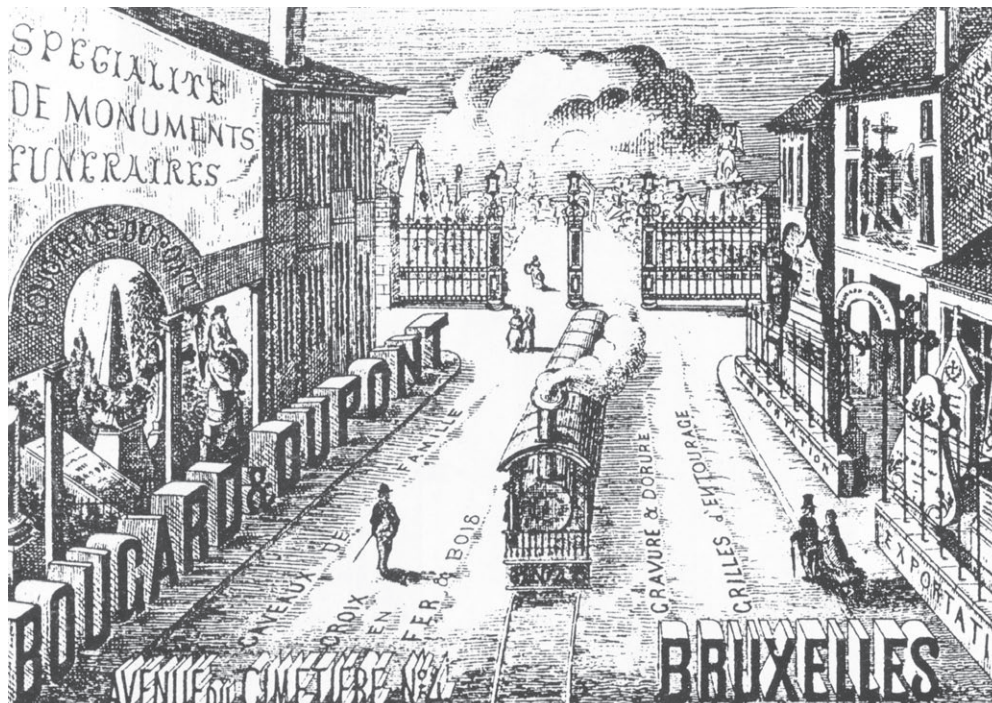
NOTEN

1. Perk 2, weg 16, concessie 1992. VANDERVELDE, C., *La nécropole de Bruxelles*, Commission d'Histoire de l'Europe, Brussel, 1991, p. 213.
2. Perk 10, grote laan, concessie 2939; VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 322-323.

3. Perk 17, weg 17, concessies 3432 en 011/1520.
4. Perk 22, laan 57, concessie 4240.
5. VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 607-617; CELIS M.M., SNAET J. en

DE CLERCQ L., 'Antoine & Emile Beernaert, steenhouders (ca. 1850-1924)', in *M&L*, jrg. 22, nr. 4, 2003, p. 28-53.

Afb. 3

De stoomtram staat vertrekkenklaar tegenover de ingang van de begraafplaats. Briefhoofd van de firma Bougard & Dupont (fonds C. Vandervelde © DCBSU).

supporte un immense cercueil adossé à un massif – sorte de pan de muraille en ruine – sur lequel, appuyée à un bouclier, une figure, symbole de l'Angleterre, pleure. Trois lions se traînent en hurlant de douleur autour du sarcophage qui est couvert, ainsi que le soubassement, de casques, de sabres, d'armes de toutes sortes, de harnachements et de drapeaux; un vaste linceul tombe du massif et roule jusqu'au sol en enveloppant, dans ses plis, le cercueil et les armes."¹² (afb. 6a en 6b)

De crypte onder het monument, aan de ingang geflankeerd door bronzen schilden met de namen van de betrokken regimenten, herbergt de resten van zestien gesneuvelden. Het architecturaal gedeelte is ontworpen door Oscar Geerling, die voor de onderbouw opteert voor Duitse, rode kalkzandsteen. Blijkens de bronzen naamplaat *CHES ALKER -Bruxelles-1890 Bronze*

galvanoplast op de zijkant van de stenen sokkel, wordt voor de beeldengroep *Brittania* beroep gedaan op de nog jonge en voordelige techniek van de galvanoplastie, ontwikkeld door Luigi Brunatelli – een leerling van Alessandro Volta – en Moritz von Jakobi. Helaas is dit minder duurzaam dan brongieten, waardoor reeds in 1921 herstellingswerken nodig zijn. Alarmerende vaststellingen van voortschrijdende aftakeling vanaf 1945 leiden uiteindelijk in 2004 tot een diepgaande restauratie.¹³

MEMORIAAL VOOR DE STRIJDE VAN 1830

Het initiatief tot oprichting van een herdenkingsmonument voor de gesneuvelde onafhankelijkheidsstrijders van 1830 gaat uit van een daartoe in 1888 opgericht comité. De fondsen worden verzameld via nationale intekening, al komen de

verwachtingen bedrogen uit: "*le monument ne pouvait pas être bien compliqué ni comporter une décoration luxueuse, les ressources dont disposait le Comité étant très limitées.*"¹⁴ Aanleiding is de ruiming van de afgedankte begraafplaatsen en de overbrenging van de stoffelijke resten van de aldaar begraven gesneuvelden: niet allen hebben immers een laatste rustplaats gekregen op het Martelaarsplein.

De nodige grondoppervlakte wordt afgestaan door de Stad Brussel en het gedenkteken – een tien meter hoge combinatie van een cippus en obelisk met klauwende leeuw – wordt ontworpen door architect Jules Fonteyne (1849-1897)¹⁵, die het meteen publiceert in zijn *Recueil d'Architecture Funéraire*.¹⁶ Het beeldhouwwerk wordt geleverd door Bruniaux & De Coene, die ook de bronzen elementen – plaquettes en omheining – giet. Onder en rondom

Afb. 4a

Graf van Joséphine-Napoléone de Montholon, petekind van keizer Napoleon I, in *Le Soir Illustré*, s.d. (verz. auteur).

Afb. 4b

Graf van Joséphine-Napoléone de Montholon. Detail (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

Afb. 5a

Graf van Jacques-Louis David, in oktober 1826 begraven op de begraafplaats van de Leopoldswijk. Gravure (verz. auteur).

Afb. 5b

Hetzelfde graf na zijn overbrenging naar Evere in 1882 (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

▼ 5a

5b ►

Afb. 6a en 6b

Memoriaal voor de Officieren, Onderofficieren en Britse soldaten gesneuveld bij de Slag van Waterloo van 15 tot 18 juni 1815 [A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB].

de kroonlijst herinneren plaatsnamen en data aan de belangrijkste gevechten: *Bruxelles 23-24-25-26 Sept. 1830 - Berchem 24-25-26 Oct. 1830 - Anvers 27 Octobre 1830 - Waelhem 20-21 Octobre 1830*. De plechtige inhuldiging vindt plaats op maandag 24 september 1888 in aanwezigheid van overlevende oud-strijders, die vereerd worden met een IJzeren Kruis, en burgemeester Charles Buls.¹⁷ [afb. 7]

.....
**MEMORIAAL VOOR DE DUITSE
 SOLDATEN BEZWEKEN
 AAN HUN VERWONDINGEN
 TIJDENS DE FRANS-DUITSE
 OORLOG VAN 1870-1871**

Op 30 september 1877, ruim zes jaar na het beëindigen van de vijandelijkheden, maakt een zekere Louis-Joseph Günther, zoon van de pianobouwer Jacques Nicolas Günther, aan het stadsbestuur de oprichting

bekend van een *Comité zur Beschaffung einer bleibenden Ruhstätte und Errichtung eines Denkmals für die in den Jahren 1870-1871 in Belgien an ihren Wunden erlegenen deutschen Krieger*, verduidelijkend: *“L’ouverture du nouveau cimetière permet de répondre au vœu le plus cher de tous les Allemands résidant en Belgique, de procurer, comme dans leur patrie et même en France, à ces vaillantes victimes de la guerre, un lieu de repos et un monument digne d’elles.”* Hij vervolgt: *“Ce monument perpétuera en même temps le souvenir de l’hospitalité généreuse et des soins dévoués dont nos blessés ont été l’objet de la part de la nation belge et, surtout, de la population bruxelloise.”*¹⁸

De handig door de Pruisische kanselier Otto von Bismarck (1815-1898) uitgelokte Frans-Pruisische oorlog, waarbij Frankrijk Elzas en delen van Lotharingen aan Pruisen verloor en die aanleiding zou geven tot de Parijse *Commune* en haar bloedige repressie, heeft tussen 19 juli 1870 en 10 mei 1871 met 138.871 gesneuvelden, 143.000 gewonden en 474.414 gevangenen een zware tol geëist. Alleen reeds de slag bij Sedan op 1 september 1870, op slechts tien kilometer van de Belgische grens, leidt tot ruim 8.300 verliezen aan Pruisische kant en 17.000 aan Franse kant. België blijft daarbij niet onbewogen. Op initiatief van koning Leopold II en in samenspraak met de generale legerstaf, wordt reeds bij de aanvang van de vijandelijkheden een *Association belge pour secourir les militaires blessés* opgericht die de hulpverlening coördineert; het Internationaal Agentschap in het Zwitserse Bazel waakt erover dat beide legers onpartijdig worden geholpen.

De Stad Brussel is het initiatief niet ongenegen en stelt op het wettelijk rondpunt¹⁹ van de begraafplaats kosteloos 16 m² terrein ter

Afb. 7

Memoriaal voor de Strijders van 1830 [arch. Jules Fonteyne], [A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB].

beschikking. Giften van de Duitse keizer Wilhelm I, tal van Duitse vorsten, maar ook van burgers uit Antwerpen en Brussel, dragen bij tot de oprichting van het sober gedenkteken, naar een ontwerp van de architecten Alfred Friedrich Blunt-schli en Carl Jonas Mylius. Beiden zijn opgeleid aan het *Polytechnikum* in Zürich, bij Gottfried Semper, en hebben in 1870 roem verworven

met hun bekroond aanlegplan voor het *Zentralfriedhof* in Wenen. De sokkel, met opschrift '*Das Vaterland den in Belgien verstorbenen Deutschen Kriegern*', draagt een '*knieende Figur*', '*un génie, les ailes déployées, qui tient une couronne au-dessus des restes des soldats morts*'.²⁰ Het beeld is van Ernst Gustav Herter en uitgevoerd in zink – in 1897 vervangen door een bronzen exemplaar – zoals

ook op het verwante *Denkmal für die Gefallenen der Einigungskriege* uit 1875 op de begraafplaats *In den Kisseln* in Spandau én, in kleinere uitvoering, op Herters eigen graf. (afb. 8)

Rond het memoriaal worden op 5 mei 1879 de resten bijgezet van 23 overledenen, overgebracht uit Brussel, Leuven en Namen. Bij de inhuldiging op zondag 9 november, onder ruime belangstelling, is de beeldhouwer Semper een van de eregenodigden, evenals dominee Herbst, die de plek wijdt, en burgemeester Charles Vanderstraeten, die het monument namens de Stad Brussel in ontvangst neemt. De ceremonie wordt muzikaal opge-luisterd door het *Deutscher Turn Verein*, het *Schiller Verein*, het *Musikverein Germania* en het mannenkoor *Liedertafel*, om te worden afgesloten met de *Brabançonne*.

MEMORIAAL VOOR DE FRANSE SOLDATEN GESNEUVELD TIJDENS DE FRANS-DUITSE OORLOG VAN 1870-1871

Op 6 januari 1879 heeft ook de *Cercle Français de Bruxelles* bij monde van zijn voorzitter F. Thiéry het initiatief genomen om op de nieuwe begraafplaats de stoffelijke overschotten samen te brengen van elders begraven Franse soldaten en aldaar een gedenkteken op te richten. Waar aanvankelijk slechts een sober memoriaal beoogd wordt, neemt dit gezien de vele giften al snel overmaatse afmetingen aan en kan het stadsbestuur niet anders dan ook hier de nodige 170 m² bouwgrond kosteloos af te staan. Een jaar later, op 8 april 1880, ondertekent architect Charles Grand zijn ontwerp en reeds op 21 november wordt het indrukwekkend mausoleum, na erediens ten in de

▲ Afb. 9a

Memoriaal voor de Franse soldaten gesneuveld tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871, in *L'univers Illustré*, jrg.23, nr.1341, 4 december 1880 (verz. auteur)

◀ Afb. 8

Memoriaal voor de Duitse soldaten bezweken aan hun verwondingen tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

Sint-Michielskathedraal, de synagoge aan de Regentschapsstraat en de Evangelische kerk aan het Museumplein, in aanwezigheid van burgemeester Charles Vanderstraeten en tal van notabelen plechtig ingehuldigd.

In het liberaal Brusselse dagblad *l'Etoile Belge*, eigendom van de familie d'Orléans, krijgen het gebeuren en het monument in neo-Griekse stijl de volle aandacht: "On a accès au monument par un premier escalier avec plate-forme en mosaïque et deux escaliers, placés à droite et à gauche de cette plate-forme, conduisant au monument proprement dit, entouré de murs décorés de couronnes funéraires en bronze, posées sur des draperies et surmontant des cartouches sur lesquels sont inscrits les noms des soldats inhumés. Un mur circulaire couronné de crénaux complète

*l'entourage de cette seconde plate-forme, sur laquelle une large base taillée en talus et surmontée d'un second rang de crénaux supporte une haute pyramide décorée sur sa face principale d'une croix de la légion d'honneur, avec la devise 'Honneur et Patrie'."*²¹

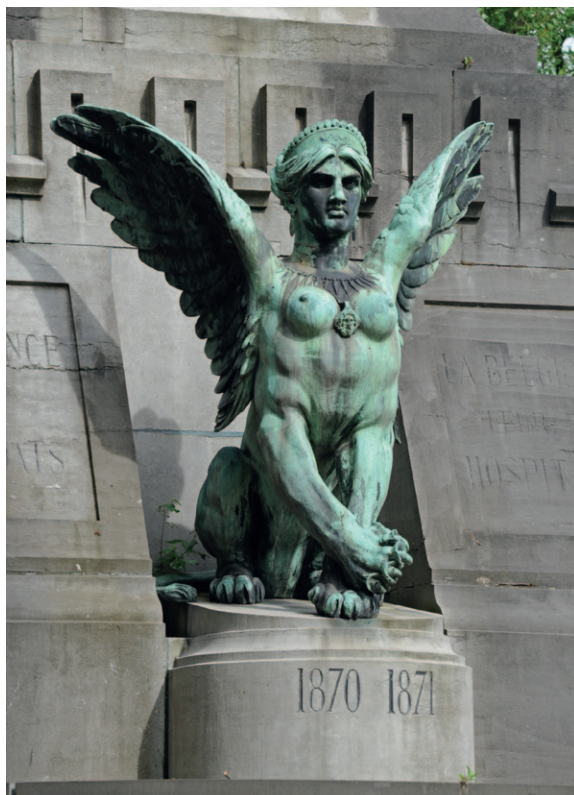
Pronkstuk van het memoriaal is de 2,40 meter hoge bronzen sfinx aan de voet van de 'pyramide', 'les pattes croisées, l'oeil rêveur, gardant le secret de la tombe'²². De mythologische bewaker is het werk van Henri Chapu, een der officiële beeldhouwers van de Derde Republiek, en Charles-Arthur Bourgeois. Het aanbrengen van een bronzen krans van eikenbladeren en dito vlag in 1889, op initiatief van de *Chambre de Commerce Française de Bruxelles* "en voulant honorer les cendres de ceux qui sont morts non pour Napoléon ou Gambetta mais bien

*pour la France"*²³, zorgt nog voor beroering, maar wordt toegestaan. Krans en vlag worden gegoten door de Brusselse firma Luppens, naar het ontwerp van Joseph Bertheux, beeldhouwer van de 32 cariatiden in de Noorddoorgang. (afb. 9a en 9b)

MEMORIAAL VOOR DE SLACHTOFFERS VAN HUN PLIJCH

In 1902 beslist het stadsbestuur op de begraafplaats een monument op te richten 'Aan de slachtoffers van den plicht'. Het gaat om personen die gesneuveld zijn tijdens het uitvoeren van hun ambt. Emile Lambot wordt aangeduid als architect, met Victor Rousseau als beeldhouwer. Lambot, winnaar van de Godecharleprijns en als eerste in 1896 met een erkend architectendiploma

◀ **Afb. 9b**
Detail van memoriaal (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

afgestudeerd aan de Academie voor Schone Kunsten, is daar sinds 1898 lesgever en heeft nog maar weinig gebouwd. Drijvende kracht achter het initiatief is wellicht Alfred Mabille, auteur van *Bruxelles communal et pittoresque* en *Les environs de Bruxelles*, en stedelijk Directeur-generaal van Openbaar Onderwijs en Schone Kunsten. Op 22 juni 1904 stuurt Emile Lambot hem alleszins met 'Respectueux hommage' twee foto's op van de totstandgekomen gipsen schets.²⁴ (afb. 10a)

In juli daaropvolgend wordt de maquette door haar ontwerper toegelicht tijdens de vergadering van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, die zich weinig enthousiast beperkt tot opmerkingen: "Le départ de l'escalier paraît enterré dans le sol; les bossages sont trop nus (...); les ouvertures de la partie circulaire

ressemble à des meurtrières; la figure se détache mal sur le fond."²⁵ Het ontwerp wordt nochtans uitgevoerd zoals gepland.

Dertien namen – elf politieagenten, een gasarbeider en een geneesheer – prijken aan de achterzijde van het robuust memoriaal dat op zondag 26 mei 1907 wordt ingehuldigd.²⁶ Acht oudere graven blijven onaangeroerd op een eigen perk; vijf andere graven wat verderop²⁷ en deels voorzien van een reliëf door César Bataille, herdenken politieagenten die het leven lieten bij de bevrijding van Brussel in 1944. (afb. 10b)

HET DUIJS MILITAIR EREPERK 1914-1918

Op donderdag 14 november 1918, drie dagen na de ondertekening van de wapenstilstand in Compiègne,

stelt de conservator van de begraafplaats een veelzeggend rapport op: "L'autorité allemande a érigé sans aucune autorisation, ni assentiment de l'administration communale de la Ville, un monument au centre de la pelouse 11 et a par ce fait enlevé une grande partie de la zone des terrains affectés aux inhumations ordinaires. Ce monument est encore en voie de construction, est délaissé et est par conséquent inachevé. N'y aurait-il pas lieu de le faire enlever, de le remiser à un autre endroit ou bien encore, ce qui me paraît le plus rationnel, de le vendre par soumission lors de la vente des objets provenant des pelouses désaffectées?"²⁸

Dat dit niet vanzelfsprekend is, blijkt uit een verslag aan de burgemeester van december 1920: "Mr. de Ramaix, Chef de Cabinet de Mr. le Ministre des Affaires Etrangères²⁹, a visité avec un délégué de la Légation d'Allemagne le monument allemand, au cimetière d'Evere; d'après les constatations de Mr. de Ramaix et les déclarations du délégué allemand, le monument peut être considéré comme «achevé»; il n'y manque qu'une inscription sur une croix qui le compose. Autour du monument sont enterrés 500 corps dont le rapatriement paraît difficilement réalisable; en effet, le Gouvernement allemand, qui a mis les frais à charge des familles des décédés, ne voudra vraisemblablement pas intervenir. L'opinion de Mr. Jaspar – exprimée également par Mr. Delacroix – est que la démolition du monument serait de nature à provoquer des incidents dont le Pays serait seul à subir les conséquences, et qu'il vaudrait mieux laisser les choses dans l'état où elles sont."³⁰

Het herdenkingsmonument³¹, een *offene Ehrenhalle*, vormt een open paviljoen met zwaar entablement en dak, geschraagd door vier massieve vierkante pijlers, staande op een drie treden tellend podium, wellicht uit *Wesersandstein*.

Afb. 10a

Memoriaal voor de slachtoffers van hun plicht, Émile Lambot en Victor Rousseau, 1902. Foto van de uitgevoerde gipsen maquette (© SAB).

Afb. 10b

Memoriaal voor de slachtoffers van hun plicht (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

De omlopende fries lijkt bestemd voor beeldhouwwerk in bas-reliëf, maar bleef onafgewerkt: aan de voorzijde granaatwerpende en gewapende soldaten; aan de achterzijde rechts, brancardiers met een hond die een gewonde wegdragen en, in het midden, een soldaat met ereteken die over een kaart gebogen personages een document

aanreikt. Het paviljoen herbergt enkel een uit natuursteen opgemetste sokkel, met daarop een vergulde, uit eikenbladeren oprijzende 'rijksappel' (wereldbol met kruis) (afb. 11a, 11b et 11c). Ontwerper is professor Wilhelm Kreis, een van Duitslands meest vooraanstaande architecten. Tegen de nieuwe stromingen in, blijft hij de historiserende,

conservatieve stijlen getrouw, wellicht de verklaring voor zijn levenslange populariteit doorheen de opeenvolgende regimes. Zijn paviljoen in Evere blijkt geen eenmalig concept, maar sluit nauw aan bij de ruim vijftig *Bismarck Türme* die Kreis rond de eeuwwisseling in vooroorlogs Duitsland opricht, in het bijzonder deze in Rengsdorf en Stuttgart. De beeldhouwer blijft vooralsnog onbekend.³²

Na de Tweede Wereldoorlog, in 1956, wordt het Duits ereperk door de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* herschikt en worden de Duitse militairen die tijdens de Eerste Wereldoorlog sneuvelde en in perk 10 waren bijgezet, overgebracht naar perk 11. Het verklaart de inscriptie, op een zijde van de *Listenkaste* bij de ingang van het perk: 'Hier ruhen † 1180 † Deutsche Soldaten des Weltkrieges 1914-1918'.

HET BRITS MILITAIR EREPERK 1914 EN 1940-1945

De aanleg van perk 10 dateert pas van 1951, wanneer de *Imperial War Graves Commission*³³ de Stad Brussel de toestemming vraagt om een ereperk te mogen aanleggen voor de Britse militairen en geallieerden die het leven lieten in Brussel tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog. De plannen komen tot stand in juni van hetzelfde jaar, zijn gesigneerd P.D. Hepworth-F.R.I.B.A. (*Fellow Royal Institute of British Architects*), maar worden ter plaatse uitgevoerd door architect Herbert E. Jenner. Philip Dalton Hepworth studeert aan de *Architectural Association School of Architecture* in Londen, doorkruist Frankrijk vooraleer in 1911 zijn diploma te behalen en wordt in 1914 laureaat van de *British School at Rome Scholarship*. Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog is hij een van de *Principal Architects* van de IWGC.

Afb. 11a

Het Duitse militair ereperk met paviljoen in de vorm van een *offene Ehrenhalle* (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

Afb. 11b

De natuurstenen sokkel met opschrift en vergulde 'rijksappel' (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

Afb. 11c

Bas-reliëfs van de onvoltooide fries (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

Het ereperk blijft in de lijn van de oorspronkelijke, na de Eerste Wereldoorlog door Herbert Baker, Reginald Blomfield en Edwin Lutyens, *Principal Architects* voor Frankrijk en België, uitgewerkte concepten³⁴: een *Cross of Sacrifice* met zwaard, waarrond uniforme grafsteles in Portlandsteen. Rond het kruis, oorspronkelijk afgebakend door sparren, staan de steles

opgesteld uit de Eerste Wereldoorlog, daarrond deze uit de Tweede Wereldoorlog. (afb. 12) In een uithoek van het perk herbergt een paviljoen in Portlandsteen en Poulserzandsteen een nis met het register van de gesneuvelde. Een drietalige tekst (Engels, Frans, Nederlands) op de achterwand herinnert eraan dat *“De grond waarop dit kerkhof zich bevindt is een gift van het Belgische*

volk voor de eeuwige rustplaats van de zeelieden, soldaten en vliegeniers die hier geëerd worden.”

HET BELGISCH EREPERK 1914-1918

Het initiatief tot oprichting van een memoriaal voor de Brusselse burgerslachtoffers en tijdens de Eerste Wereldoorlog gesneuvelde militairen, in het voorjaar van 1928, gaat uit van de christen-democratische schepenen van Burgerlijke Stand, Erediensten en Begravingen Jules Coelst³⁶. Het hiervoor opgerichte comité vertrouwt de opdracht toe aan stadsarchitect François Malfait en de Lakense beeldhouwer Mathieu Desmaré. De beeldhouwer zal verschillende schetsen voorleggen aan het stadsbestuur, dat uiteindelijk opteert voor een sobere variant van schets nr. 2: *“D’une architecture sobre et suggestive, invitant au recueillement, le portique funéraire élevé à l’entrée de la pelouse d’honneur du cimetière de la Ville, à Evere, présente deux hauts-reliefs symbolisant l’hommage et la reconnaissance du peuple belge à ses enfants morts pour la patrie. Celui du côté droit (vu de face) représente la Douleur exprimée par différentes figures; celui de gauche: le Souvenir et le Deuil.”*³⁷ (afb. 13a, 13b en 13c) De plechtige inhuldiging vindt plaats op 1 november 1930 in aanwezigheid van generaal Hannoteau in naam van Koning Albert I, van burgemeester Adolphe Max en luitenant-generaal Chardigny namens Frankrijk.

MEMORIAAL VOOR DE GEFUSILLEERDEN 1914-1918 EN 1940-1945

Bij de plechtige teraardebestelling, op 15 juli 1919, van de Brusselse burgers die omwille van hun vaderlandslievende inzet door de Duitse

Afb. 12

Ereperk ter nagedachtenis van Britse militairen die het leven lieten tijdens de twee wereldoorlogen [A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB].

bezetter waren gefusilleerd, had het stadsbestuur de oprichting van een herdenkingsmonument in het vooruitzicht gesteld. Op 23 maart 1929 geeft het college van burgemeester en schepenen hiertoe opdracht aan stadsarchitect François Malfait, die zich laat bijstaan door de beeldhouwer Pierre Theunis.

De gruwelijke wijze van terechtstelling, die onvermijdelijk associaties oproept met een muur, moet de ontwerpers hebben herinnerd aan het monument *Aux Victimes des Révolutions* van Paul Moreau-Vauthier (1871-1936), opgericht in 1909 in Parijs tegen de omheiningsmuur van het *Cimetière du Père Lachaise*, dat een hele polemiek had voortgebracht omdat het voor verwarring zorgde met "le 'vrai' Mur des fédérés situé à l'intérieur du Père-Lachaise"³⁸ en omdat het van een grote pathetiek getuigde. (afb. 14a en 14b) Pierre Theunis, discipel en medewerker van Thomas Vinçotte, deelt nochtans de pathetiek van Moreau-Vauthier niet. De beeldengroep in hoogrelief, op de middenrisaliet van de lange stenen muur, toont een

centrale, mannelijke figuur die op zijn dood wacht, de borst ontbloot, het hoofd geheven. Hij wordt geflankeerd door vrouwelijke figuren in antieke gewaden: een oudere vrouw valt in zwijm, ondersteund door haar compaan, een jongere knielt biddend neer, een vierde reikt de held een lauwerenkrans. Bronzen plaquettes op de muurwanden van het monument geven in laagrelief de trekken weer van de achttien bijgezette martelaars.

Dit aangrijpend memoriaal³⁹ wordt op 1 november 1931 plechtig onthuld door de liberale 'oorlogs'burgemeester Adolphe Max (1869-1939): bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog had hij Brussel tot 'open stad' verklaard en omwille van zijn weigering tot samenwerking tijdens de bezetting, bracht hij de oorlog door in gevangenschap. (afb. 15)

MEMORIAAL VOOR DE BELGISCHE PILOTEN GESNEUVELD IN 1939-1945

Met haar verzoek via advocaat A. Maréchal, secretaris-generaal van de Koninklijke Belgische Aëroclub, om op een ereperk voor tijdens de Tweede Wereldoorlog gesneuvelde vliegeniers 215 stoffelijke overschotten uit diverse begraafplaatsen samen te brengen, plaatst de vzw *Home des Ailes Brisées de Belgique* het stadsbestuur voor een dilemma: slechts een fractie daarvan zijn immers stoffelijke resten van Brusselaars. Uit dankbaarheid voor hun doorslaggevende inzet en met de goedkeuring van minister van Landsverdediging Léon Mundeeler wordt het initiatief niettemin aanvaard. Op de gemeenteraadszitting van 8 december 1947 wordt op perk 33 een perceel grond vrijgegeven dat, na fondensenwerving, door het *comité de la Pelouse d'honneur* verworven wordt. De eerste herbegravingen vanuit Duitsland en Nederland, afgesloten met een *Last Post*, vinden reeds plaats in oktober 1948; in de loop van 1949 volgen geleidelijk deze uit Groot-Brittannië; in september 1950, enkele dagen voor de plechtige inhuldiging, worden ze vervoegd door deze uit Frankrijk.

Voor het plan van het ereperk wordt beroep gedaan op reserve-militair vliegenier en architect Jean Vandebosch⁴⁰. Het herdenkingsmonument in Franse Euvillesteen is opmerkelijk: een paar twaalf meter hoge, rechtopstaande vleugels, gescheiden door een zwaard, steunen op een twaalf meter brede muur met de namen van de gesneuvelden, naar een ontwerp van de beeldhouwer César Bataille⁴¹. Deze is van opleiding mijnningenieur, maar heeft in Parijs leren beeldhouwen bij Henry Schmid aan de *Ecole Nationale des Arts et Métiers*. Hij bouwt in 1910 zijn

Afb. 13a

Portiek van het Belgisch ereperk 1914-1918, foto Duquenne, 1930 (verz. auteur).

▲ Afb. 13b en 13c

Het monument vandaag (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

▲ Afb.13c

MEMORIALEN VOOR BURGERSLACHTOFFERS VAN RAMPEN

Wanneer tijdens de nacht van 10 op 11 april 1965 een *Handley Page HPR-7* van de *Alia Royal Jordanian Airlines* in het gebergte van Dimachq in Syrië neerstort, blijken zich onder de 54 slachtoffers ook tal van leerkrachten uit het Brusselse te bevinden. Op initiatief van een daartoe opgericht comité worden ze vrijwel allen bijgezet op een eigen ereperk, met sober gedenkteken in kunstbeton naar een ontwerp van burgerlijk bouwkundig ingenieur Godfried Derveaux, en ingehuldigd op 7 mei 1966⁴⁴.

eigen driedekker⁴² en neemt bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog dienst als piloot. Hij zal ook het herdenkingsmonument ontwerpen voor Edmond Thiéffry (1892-1929), die in 1923 de eerste luchtverbinding Haren-Léopoldville realiseert, en verder nog een reeks pleuranten op de begraafplaatsen van Evere, Elsene, Schaarbeek en Sint-Jans-Molenbeek.⁴³ (afb. 16)

In 1996 worden de oorspronkelijke ijzeren kruisjes op het ereperk vervangen door marmeren stelen; in 2004 wordt naar dit perk ook het egyptiserend memoriaal voor de Slachtoffers van hun Plicht verplaatst, dat in 1936 ingehuldigd werd op de afgedankte luchthaven van Evere.

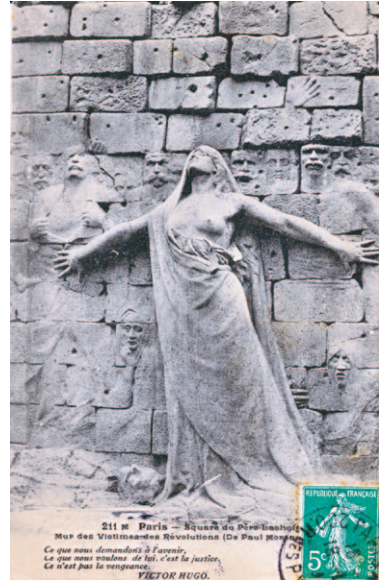
De uitslaande brand van het grootwarenhuis *A l'Innovation* op 22 mei 1967 blijft in het geheugen van velen gegrift als een ramp van zelden geziene omvang. In het zwaar en onverstandig verbouwde art-nouveau-complex van Victor Horta aan de Brusselse Nieuwstraat eist 323 levens, waaronder 67 leden van het personeel. Op initiatief van de directie wordt

Afb. 14a

Memoriaal voor de Gefusilleerden 1914-1918 en 1940-1945 (© GOB).

Afb. 14b

Een inspiratiebron voor het memoriaal: monument *Aux Victimes des Révolutions*, op de begraafplaats Père-Lachaise in Parijs. Prentbriefkaart (verz. auteur).

Afb. 15

Inhoudiging van het monument op 1 november 1931 door Adolphe Max (© SAB).

Afb. 16

Memoriaal voor de Belgische vliegeniers gevallen in 1939-1945 (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

Afb. 17

Memoriaal voor de slachtoffers van de brand in de *Innovation*, 22 mei 1967 (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

voor hen op de begraafplaats een ereperk gereserveerd met een stijlvol memoriaal – vijf witmarmere steles van drie meter hoog op een zwart granieten onderbouw – naar een ontwerp van architect Renold Lavend'homme.⁴⁵ Het vormt samen met de zwartgranieten symbolische grafplaat voor het Onbekende Slachtoffer en de 153 individuele grafplaten (waarvan negentien met naam) een beklemmend ensemble dat op 13 mei 1968 plechtig wordt ingewijd. (afb. 17)

PRIVÉMEMORIALEN

Fondsenwervingen voor de oprichting van een grafteken of -monument zijn op de begraafplaats van Brussel niet uitsluitend weggelegd voor grootse, openbare memorialen. Funeraire gedenktekens vinden er hun ontstaansreden in opmerkelijke personages, bejubelde iconen, tot de verbeelding sprekende evenementen; hun inhuldiging gaat gepaard met optochten, grafredes, bloemenhulden

en muziekuitvoeringen die de frontpagina's halen van dag- en weekbladen. De kromming van een pad, een neerhangende struik, maar evenzeer de eindeloze, met mos en bladeren bedekte stenen rijen evoceren aldus beelden van vergane glorie, door de tijd ingehaalde figuren, grondleggers die niets aan actualiteit hebben ingeboet, voor wiens 'eeuwige' herdenking beroep gedaan werd op de meest getalenteerde kunstenaars: de in hardsteen uitgehouwen 'Concession à perpétuité' en 'Elevé par souscription' liegen er niet om. Een chronologische greep uit vele: Pierre Théodore Verhaegen (1796-1862), liberaal, advocaat, burgemeester van Watermaal-Bosvoorde, kamervoorzitter en drijvende kracht achter de creatie van de Université Libre de Bruxelles (Guillaume Geefs, 1883). Ferdinand Jean-Joseph De L'Eau-D'Andrimont (1816-1884), liberaal, advocaat, schepen, volksvertegenwoordiger en voorzitter van *l'Association pour secourir les pauvres honteux* (Ernest Acker, Juliaan Dillens en Georges Houtstont, 1885). Edouard

Bauwens (1831-1902), logebroeder van Juliaan Dillens, professor aan het Koninklijk Muziekconservatorium, *Directeur fondateur de la Société Royale l'Orphéon de Bruxelles* (Juliaan en Gustave Dillens, 1903). Louis Joseph Richald (1838-1897), liberaal, gemeenteraadslid van Brussel, provincieraadslid, parlements lid, voorzitter van *L'Union du Crédit* met zetel aan de Warmoesberg, naar een ontwerp van Wynand Janssens, William De Fontaine, Juliaan Dillens en Désiré Weygers, 1897). Adolphe Samyn (1842-1904), stadsarchitect, ontwerper van het mausoleum Goblet-d'Alviella in Court-Saint-Etienne en de egyptiserende vrijmetselaarstempel in de Peterseliestraat (Ernest Acker en Isidore De Rudder, 1905).

KINDERMOORDEN

De brutale moorden van twee kinderen die op enkele maanden van elkaar plaatsvinden aan het begin van de 20ste eeuw beroeren de publieke opinie zodanig dat ze

Afb. 18

Grafmonument ter nagedachtenis van Jeanne Van Calck (P. Dumont, 2014 © GOB).

resulteren in de oprichting van twee mooie art-nouveaumemorialen.

JEANNE VAN CALCK

“L'évènement qui a le plus occupé l'opinion publique, en Belgique, au cours de l'année 1906, est sans contredit l'affaire Van Calck. Le 7 février, un peu avant minuit, un machiniste du théâtre de l'Alhambra, à Bruxelles, trouva sur le seuil d'une maison de la rue des Hirondelles un paquet entouré de papier d'emballage. Il appela la police qui constata que le paquet contenait le cadavre mutilé d'une fillette. Le corps était vêtu, mais les deux jambes avaient été coupées à hauteur de l'aîne et ne se trouvaient pas dans le paquet. On reconnut facilement en la pauvre petite victime l'enfant dont la disparition venait d'être signalée: Jeanne Van Calck, âgée de huit ans et demi.”⁴⁶. [afb. 18]

Het onderzoek stagneert, loopt op een sisser uit. De schokkende, onopgeloste zaak maakt het voorwerp uit van suggestieve prentbriefkaarten, haalt de frontpagina van

sensatiebladen en wordt vertolkt door marktzangers, zoals de Antwerpenaar Frans Van Kets (1862-1944) in zijn Treurlied over de ijsselijke misdaad te Brussel-Molenbeek op het achtjarige meisje Johanna Van Calk (sic).

Wanneer haar stoffelijk overschot op de begraafplaats wordt bijgezet, blijven de Brusselaars niet onbetuigd: *“Une souscription ouverte dans les colonnes du Soir produisit en une semaine fr. 965,68 [het jaarloon van een katoenarbeider] pour ériger un monument sur la tombe de Jeanne Van Calck. Inauguré le 6 mai au cimetière d'Evere, ce monument est l'œuvre de MM. Laloux et Hambresin. En marbre blanc, surmonté d'un médaillon fort ressemblant de la malheureuse fillette, il porte comme inscription: 'À Jeanne Van Calck, décédée à Bruxelles le 7 février 1906, victime d'un crime odieux.’⁴⁷”* De inhuldiging vindt plaats in aanwezigheid van familieleden, Emile Rossel en burgemeester Emile De Mot.

ANNETTE BELLOT

*“Eenige maanden na de zaak Joanna Van Calck deed zich een nieuw feit van verkrachting en moord op een kind voor. Het zesjarig dochtertje van een bronsbewerker, Annette Bellot, werd op zondag 1 december, toen het in de Damstraat speelde, door een persoon tusschen 35 tot 40 jaar oud, meegetroond, nadat de booswicht het broedertje van Annette had weggezonden om voor vijf centiemen cigarettten te halen. Den volgenden morgen vond men het slachtoffer te Anderlecht, achter de Veeartsenijstraat, onteerd en gewurd.”⁴⁸ ‘Une nouvelle affaire Van Calck’ bloklettert Le Journal de Bruxelles op 3 december 1907, en het scenario – prentbriefkaarten, marktliederen, slordig onderzoek – herhaalt zich: *“Le criminel devait ou connaître l'enfant, ou l'avoir bien remarquée antérieurement en raison de sa distinction particulière”,* merkt Louis Frank later op, want *“L'enfant qu'il a enlevé est une fillette particulièrement jolie, d'allure et de manière distinguées, timide et réservée, ayant déjà un sentiment de pudeur d'une délicatesse prononcée.”⁴⁹* Ook deze misdaad blijft onopgelost.*

Wanneer de rouwstoet op 5 december het Sint-Pietershospitaal aan de Brusselse Hoogstraat verlaat, richting Evere, is burgemeester De Mot weer present. Het mahoniehouten lijkstijl wordt op de begraafplaats vlak bij de hoofdingang begraven. Ook nu maken gulle giften de oprichting mogelijk van een aangrijpend monumentje: in Franse Euvillesteen en vage art-nouveaustijl naar een ontwerp van architect Ferdinand Muls, en met een halfnaakte bronzen pleurante door Arthur Puyt (vandaag verdwenen). Het ontlokt de bevoegde inspecteur weliswaar de opmerking dat *“ce monument est de nature à compromettre la décence à observer dans un cimetière.”⁵⁰* [afb. 19] Puyt heeft zich na zijn opleiding aan de Academie voor Schone Kunsten

in Vorst gevestigd. Zijn oeuvre kenmerkt zich door kleinsculptuur, een drietal Eerste Wereldoorlog-memorialen en een handvol over het Brusselse verspreide graftekens, varianten meestal van het Bellot-monumentje.

MEMORIALEN VAN DE BELGISCHE WERKLIEDENPARTIJ

Als memoriaal voor de arbeidersbeweging kent de begraafplaats in het Brusselse geen gelijke. Verschillende belangrijke voorvechters van de Belgische Werkliedenpartij (BWP) kregen hier hun laatste rustplaats. Hun uitvaart was de aanleiding voor indrukwekkende plechtigheden.

CÉSAR DE PAEPE (OOSTENDE 1842 - CANNES 1890)

Vrijdenker en militant César De Paepe was ondervoorzitter van *La Libre Pensée* en richtte een van de eerste opleidingen voor lekenzusters op. Hij stierf op amper achteventigjarige leeftijd. In haar boek *Nouvelle Histoire de Belgique. Les Turbulences de la Belle Epoque* schrijft Gita De Neckere dat zijn begrafenis op 24 december 1890 een toonbeeld was van vrijdenken en een schandaal veroorzaakte. Ze vermeldt ook dat De Paepe tegen zijn zin begraven werd. Hij gaf de voorkeur aan een crematie, maar dit werd in een rondschrijven verboden door de katholieke regering⁵¹.

Op 28 jaar neemt De Paepe, met een kandidatuur in de natuurwetenschappen op zak, dienst als hulp-geneesheer bij het Belgisch leger tijdens de Frans-Duitse oorlog. Hij verpleegt gewonden na de bloedige slag van Sedan. Omwille van zijn linkse ideeën en populariteit dringt de legerleiding aan op zijn

Afb. 19

Grafmonument ter nagedachtenis van Annette Bellot, 1907 (sculptuur verdwenen) (foto auteur ca. 1995).

ontslagname. Hij rondt zijn studies af en zet een praktijk op in Brussel als geneesheer voor onbegoeden en arbeidersverenigingen. Hij overlijdt op 19 december 1890, in het zuiden van Frankrijk, waar hij al een paar weken om gezondheidsredenen verblijft. Jean Volders' rouwschrift in *Le Peuple* klinkt opmerkelijk ontroerd: "Ce qui caractérisait De Paepe, ce qui fit le sentiment qui inspira toute sa vie et toutes ses résolutions, ce fut

la bonté. Il était bon comme le sont les anges, d'après les légendes chrétiennes. Sa tendresse pour les petits, pour les faibles, pour les blessés et les désespérés de la vie rayonnait autour de lui, et c'était le plus attendrissant des spectacles de voir ce souffrant compatir aux douleurs morales ou physiques d'autrui et s'efforcer de les guérir ou de les atténuer. (...) Les catholiques, s'il eût été des leurs, en eussent fait un saint."⁵²

Een decennium later brengt Louis Bertrand een niet minder emotionele evocatie van de rouwstoet: *“Le Parti ouvrier fit à César De Paepe des funérailles émouvantes, comme jamais un roi n’en eut. De la maison mortuaire au cimetière d’Evere, des milliers de personnes lui firent escorte; toute la population ouvrière faisait la haie sur le passage du cortège, partout des hommes et des femmes pleurant la mort de leur défenseur.”* En verder, *Le Peuple* citerend: *“L’entrée du corbillard au cimetière d’Evere a été impressionnante, entre une longue allée humaine: à gauche, toutes les femmes portant les cent dix-huit couronnes de toutes dimensions et de toutes couleurs; à droite, les hommes levant la file prestigieuse et serrée des cartels et des bannières éblouissantes ornées de crêpes. Le spectacle à l’intérieur n’était pas moins saisissant. On distinguait de toutes parts de sombres fourmillières de spectateurs, tassées dans les larges avenues”*⁵³.

Het is Jean Volders die op 5 december 1891, namens de BWP, een eeuwigdurende vergunning aanvraagt voor de oprichting van een ‘mausoleum’ om de stoffelijke resten bij te zetten van César De Paepe én van diens schoonvader Désiré Brismée (1822-1888), die deze wens had uitgedrukt. Het hardstenen grafmonument, ontworpen door architect Gustave Ghysels, wordt uitgevoerd door de *Corporation socialiste des tailleurs de pierre*. Een bronzen buste van César De Paepe door Jef Lambeaux en een portretmedaillon van Brismée vormden de enige opsmuk (beide elementen zijn sinds lang verdwenen). Bij de plechtige inhuldiging op Kerstdag 25 december 1892, in aanwezigheid van familieleden, notabelen en arbeidersverenigingen, worden namens hun achterban toespraken gehouden door Jean Volders, Edward Anseele, Célestin Demblon, Léon Furnemont en tal van anderen.

.....
**LAURENT VERRYCKEN
 (GRIMBERGEN 1835 -
 SCHAARBEEK 1892)**

Wie kijkt er nog om naar het eenvoudig kalkzandstenen grafteken van Laurent Verrycken, getooid met zijn fraaie, opmerkelijk grote foto op porselein? Als jonge vrijdenker staat hij in 1854 mede aan de wieg van de vereniging *l’Affranchissement*, de eerste in haar soort in België. In 1864 is hij betrokken bij de oprichting van de Brusselse sectie van de Internationale, die hij eind 1868 vertegenwoordigt in de nationale Federale Raad en waarin hij tot 1873 blijft zetelen. Als collectivist zet hij zich af tegen de mutualisten en de centralistische Marx en propageert hij de anti-autoritaire gedachte. Als anarchist en revolutionair verzet hij zich tegen elke burgerlijke, parlementaire politiek: *“Demander le suffrage universel pour envoyer les nôtres aux chambres, c’est reconnaître la société actuelle que nous renions. Quand le moment sera là, nous ne demanderons rien, mais nous prendrons ce qui nous appartient.”*⁵⁴ Gaandeweg verzoent hij zich nochtans met de partijpolitieke actie: in 1885 is hij betrokken bij de oprichting van de BWP en wordt hij lid van haar algemene raad. Op 16 augustus 1891 opent hij in Brussel het tweede congres van de Tweede Internationale, slechts enkele maanden voor zijn overlijden.

.....
**JEAN VOLDERS (BRUSSEL
 1855 - SCHAARBEEK 1896)**

Geboren in de Brusselse Marollen, gaat Jean Volders na zijn lagere school op dertienjarige leeftijd aan het werk als bankbediende, eerst bij de Cassel Bank, nadien tot 1883 bij de Nationale Bank. Zijn sociale bewogenheid, tweetaligheid en sprekerstalenten vinden al snel gehoor bij de Brusselse

arbeidersbeweging, in het bijzonder wanneer hij voor de drommen werklozen tijdens de dure winters van 1884-1885 *‘Pas de charité, du travail!’*⁵⁵ eist. Op 5-6 april 1885, in het *cabaret du Cygne* aan de Grote Markt, weet hij de afgevaardigden van de arbeidersgroeperingen te overtuigen dat de term ‘socialistisch’ vele arbeiders afschrikt en wordt de nieuwe organisatie op voorstel van César De Paepe de Belgische Werkliedenpartij. Samen met De Paepe schrijft hij voor het linkse dagblad *Le National Belge*, met scherpe aanvallen op de monarchie en koning Leopold II in het bijzonder. In 1885 wordt hij hoofdredacteur van de nieuwe partijkrant *Le Peuple*, waarin hij in 1894 een oproep tot algemene staking plaatst die hem voor het Hof van Assisen brengt, maar waar zijn raadsman Edmond Picard – zijn leuze is *‘Je pique’* – hem vrijpleit. Nog in 1890 is hij mede-organisator van de betoging voor algemeen stemrecht die in Sint-Gillis 100.000 man op straat brengt en in augustus 1891 organiseert hij het *Congrès International Ouvrier Socialiste* en verzorgt hij hiervan de verslaggeving.

Zijn inzet kost hem zijn gezondheid: wat eerst op overspanning lijkt maar snelt tot verlamming leidt, brengt hem uiteindelijk in een psychiatrische instelling, waar hij op 11 mei 1896 op eenenveertigjarige leeftijd overlijdt. De begrafenisstoet op 15 mei vertrekt aan Victor Horta’s met rood en zwart gesluierd Volkshuis en veroorzaakt een zelden geziene volkstoeloop, met medestanders en fanfares uit het hele land, maar ook katholieke tegenstanders die onderweg naar Evere vijandig de luiken neerlaten en bijgestaan door burgerwachten de optocht pogen open te breken en de toegang tot de begraafplaats verhinderen.

Op de necropool krijgt Jean Volders een laatste rustplaats op slechts

Afb. 20a

La Fraternité (Broederschap), ontwerp voor het graf van Jean Volders door de Gentse beeldhouwer George Minne [niet uitgevoerd] (© KIK-IRPA).

Afb. 20b

Le Peuple le pleure (Het volk weent), graf van Jean Volders [A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB].

enkele passen van César De Paepe. Als resultaat van een wedstrijd, in het najaar ingericht door de BWP, wordt de Gentse beeldhouwer George Minne gelast met de creatie van het herdenkingsmonument. Zijn schets *Fraternité* wordt wegens ziekte van Minne pas in juni 1898 voorgelegd aan het stadsbestuur, maar wordt er koel onthaald. Minne had een monumentale allegorie van broederschap en solidariteit voor ogen. Twee mannenfiguren van drie meter hoogte die wijdbeens en elkaar bij de arm vasthoudend staand houden op een overheellende boot. De uitvoering laat echter verschillende jaren op zich wachten en leidt uiteindelijk tot het verbreken van het contract. Gemeenteraadslid

Max Hallet dient namens de BWP op 27 januari 1899 een ontwerp in van de vijftwintigjarige Gentse beeldhouwer Jules Van Biesbrouck (1873-1965) voor een beeldengroep *Le Peuple le pleure*⁵⁶: Op zondag 16 juli 1899 wordt het beeld ingehuldigd: "een symbolische voorstelling van de rouw van de Werkliedenpartij voor de overleden leider. Een bronzen groep van drie treurende personen zit op een arduinen blok: een arbeider met een rouwkrans in de rechterhand buigt verdrietig het hoofd voor het verlies dat hij ondergaat. Zijn vrouw, haar kind zogend, zit naast hem en neigt naar hem toe. Achter de groep en los ervan staat een zuil in hardsteen met de vergulde inscriptie: LE PARTI OUVRIER / A J. VOLDERS / 8 OCTOBRE

1855 - 11 MAI 1896. (...) Zuil en groep staan op een grote sokkel, met op de afgeschuinde voorzijde de inscriptie: IL. AIMA.LE.PEUPLE / LE.PEUPLE. LE.PLEURE."⁵⁷ (afb. 20a en 20b) Voor Van Biesbrouck vormt de opdracht de start van een succesvolle carrière. Van het ontwerp van Minne zal Henry van de Velde een klein gipsen model bewaren dat zich sinds 1947 in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen bevindt en onder de naam *Solidarité* uitvoeringen kent in marmer en brons.⁵⁸

**EMILE VANDERVELDE
(ELSENE 1866 - 1938)**

Emile Vandervelde is negentien jaar wanneer hij aan de *Université Libre de Bruxelles* het diploma behaalt van doctor in de rechten. Meteen treedt hij in Elsene toe tot de *Ligue Ouvrière*. "En 1885", schrijft Gricha Koulischer later in *Le Peuple*, "il faut un certain courage à un jeune intellectuel, devant qui s'ouvre la possibilité d'une carrière brillante au Barreau, au parti libéral et à l'Université, pour se déclarer publiquement et résolument socialiste. Le Parti Ouvrier existe à peine. Les Socialistes passent pour des émeutiers dangereux ou pour des utopistes naïfs. Tout avenir semble fermé à qui-conque se fourvoie chez eux."⁵⁹

Wat volgt is bekend: doctoraten in de sociale wetenschappen en economie, advocaat, een leerstoel aan de ULB, charismatisch leider van de BWP vanaf 1894 en voorzitter in 1933, voorzitter van de Tweede Internationale. In 1894 wordt hij parlementariër, lid van de kamer van volksvertegenwoordigers, lid van de ministerraad vanaf 1916, herhaaldelijk minister, waaronder Justitie, Buitenlandse Zaken en Volksgezondheid; hij is een voorvechter van het algemeen stemrecht en leent zijn naam aan de wet op het alcoholisme. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog onderneemt hij als voorzitter van de Internationale nog een laatste poging om het drama af te wenden.

Op woensdag 28 december, een paar dagen nadat hij de laatste correcties aan zijn autobiografie had toegebracht, bloklettert *Le Peuple*: "Emile Vandervelde est mort. Le chef du socialisme belge s'est éteint, à son domicile, mardi matin, à 5 heures 30. Son dernier dimanche il l'a passé à la Maison du Peuple."⁶⁰ Volgens zijn uitdrukkelijke wens wordt hij opgebaard in het Volkshuis. Enkel Louis de Brouckère houdt een toespraak

Fig. 21
Grafmonument voor Emile Vandervelde (A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

in naam van alle socialistische verenigingen en van de Internationale, gevolgd door koorzang. De toespraak is via luidsprekers te horen in de nabijgelegen straten. De begrafenisstoet trekt door de straten van Brussel naar Evere, waar hij opnieuw wordt opgewacht met koorzang.⁶¹

Het grafmonument, ontworpen door Henry Van de Velde, is ingeplant op de scherpe hoek van twee lanen en is zichtbaar voorzien op publieke manifestaties. Een met leisteen aangelegd voorpleintje, middenin verfraaid met een omzoomd bloemenperk en aan het voeteneind geflankeerd door stenen 'schijven' met de letters I.O.S. – S.A.I. en B.W.P. – P.O.B., wordt aan de rugzijde afgesloten door een marmeren rugplaat met opschrift in reliëf: EMILE VANDERVELDE 1866 - 1938, later aangevuld met zijn echtgenote JEANNE BEECKMAN 1892 - 1963. (afb. 21) De plannen, waarvoor Henry Van de Velde samenwerkte met landschapsarchitect Delvaux, worden bij het stadsbestuur ingediend op 10 januari 1940, maar de uitvoering laat op zich wachten tot 1943.

NABESCHOUWING

In 2014, 137 jaar na de ingebruikname, is de begraafplaats van Brussel nog maar een schaduw van zichzelf, een eerbiedwaardige oude dame die haar leeftijd met moeite draagt. Langs de Kerhof van Brussellaan hebben de meeste steenkappers de boeken neergelegd en zijn de ateliers gevallen onder de slopershamer.

De begraafplaats zelf loopt zwaar gebukt onder gebrek aan onderhoud, aan mankracht, aan toezicht. Reeds in haar monografie *La Nécropole de Bruxelles* had Cécilia Vandervelde in 1991 gewag gemaakt van spoorloos verdwenen bronzen beelden: de meisjesfiguur van Jules Lagae op het monument Wouters-Dustin (1904); de buste van Jef Lambeaux voor César De Paepe en het portretmedaillon van Désiré Brismée; het bronzen grondplan van de Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuwwijk op het monument van Antoine Mennesier. Niet lang nadien volgen de bronzen buste van Congo-ontdekkingsreiziger Alexandre Delcommune door Jacques Marin (1906); egyptiserende bronzen ornamenten,

door Jean Herbays, op het graf van Paulette Verdoot, tragisch omgekomen danseres bij de Koninklijke Muntscouwburg (1916). Een nachtelijke rooftocht in het voorjaar 2009 levert een triest bilan op⁶²; het bronzen beeld van Annette Bellot door Arthur Puyt; twee levensgrote bronzen – man en vrouw – uit de grafkapel Willaerts (1921); een middendoor gezaagde pleurante door Sylvain Norga (1936) op de concessie Hoebeeck-Dubois⁶³. Dan weer is het de beurt aan een vrouwenbeeld, door César Bataille (1939), op de concessie Gielens-De Roeck; geknielde vader- en moederfiguren van Joseph Witterwulghe (1928) op de concessie Loman-Depierre en de geknielde pleurante van War Van Asten (1930) voor de jong overleden Mélanie Guillaume.

Het is slechts een greep uit het welig tierend vandalisme, waar de bescherming in 1997 van de begraafplaats als landschap en van een aantal grafmonumenten weinig aan verholpen heeft. Een waar openluchtmuseum van de Belgische beeldhouwkunst uit de late 19de en vroege 20ste eeuw is aldus aan het verdwijnen, los van het ontelbare aantal ontvreemde en vernielde bronzen ornamenten, ontmantelde deuren, verbrijzelde glas-in-loodramen en de aftakeling van talloze marmersculpturen en -medaillons. Af en toe kent deze onderschatte vorm van kunstroof ook een goede afloop. In februari 2011 viel de levensgrote bronzen gisant van luchtvaartpionier Georges Nélis, een werk van Pierre De Soete uit 1930, ten prooi aan plundersaars. In augustus van datzelfde jaar werd het beeld zwaar gehavend teruggevonden. Het werd op initiatief van *Wings of Memory* gerestaureerd en in mei 2012 opnieuw plechtig ingehuldigd⁶⁴: 'Lux in tenebris luget'⁶⁵

NOTEN

1. CELIS, M.M., 'Jamaer, Victor', in VAN LOO, A. (red.) *Repertorium van de Architectuur in België*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003, p. 365. Hij ligt begraven in de graf galerij op het kerkhof van Laken (Cel 1774), met blauwhardstenen bovengrondse graftombe (Perk 31B, Weg 32, Concessie 1071), identiek aan deze voor Alphonse Balat (Perk 9C, Weg 9, Concessie 1485).
  2. Dixit schepen en geneesheer Hippolyte Delecosse (1839-1882), in het *Bulletin Communal*, zitting van 2 juni 1874, p. 454. "Voor de rijke die tijd te over heeft en die, zonder aan geld te moeten denken, over publieke of private voertuigen beschikt om zich veelvuldig en snel naar het graf van geliefde doden te begeven, spelen de kwesties van afstand en vervoer geen belangrijke rol; dat geldt echter niet voor de arbeider die leeft van zijn dagelijks labeur en voor wie elke minuut die van het werk wordt afgenomen een zuiver, reëel en onherstelbaar verlies betekent."
  3. Laan 12, Rand, Concessie 1401; VANDERVELDE, C., *La nécropole de Bruxelles*, Commission d'Histoire de l'Europe, Brussel, 1991, p. 78. "peet-dochter van keizer Napoleon I. Geboren op Sint-Helena op 26 januari 1818 en overleden in Brussel op 30 september 1818"
  4. Perk 7, Rondpunt van de burgemeesters, Concessie 537; VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 78-79.
  5. "die de moderne schilderschool in eer herstelde"
  6. Perk 2, Grote Laan, Concessie 375; VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 83.
  7. Perk 17, Weg 15, Concessie 245; VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 357.
  8. Perk 14, Rondpunt van de burgemeesters, Concessie 598; VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 106.
  9. Perk 16, Laan 5, Concessie 775 (Guiot-Rémy); VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 137.
  10. Perk 8, Rondpunt van de burgemeesters, Concessie 12; VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 35.
  11. LECLERCQ, C., *Jacques de Lalaing. Artiste et homme du monde (1858-1917)*, Académie royale de Belgique, *Mémoire de la Classe des Beaux-Arts*, Deel XXV, Brussel, 2006, p. 271-284. Zie ook VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 504-507.
  12. KREXPEL, J., 'Le monument des Anglais morts à Waterloo par de Lalaing', in *La Revue Blanche*, nr. 7, Brussel, oktober 1890, p. 223-224, geciteerd door LECLERCQ C., *op. cit.*, p. 212.
- "Een zeer brede en large sokkel draagt een immense grafzerk die aanleunt tegen een stenen wand – een soort van muur in ruïne – waarop, leunend op een schild, een wenende vrouwengestalte staat die Engeland symboliseert. Drie leeuwen liggen brullend van verdriet rond de sarcofaag die evenals de sokkel bedekt is met helmen, sabels en allerlei wapens, zadeltuig en vlaggen; een grote lijkwade valt van de muur tot op de grond en omhult in haar plooiën de grafzerk en de wapens."
13. OTTEN, E. e.a., 'Het monument ter nagedachtenis aan de Britse officieren, onderofficieren en soldaten gesneuveld in 1815 bij de slag van Waterloo, begraafplaats van Brussel, Evere', in *M&L*, jrg. 24, nr. 6, p. 57-75.
  14. *Le Journal de Bruxelles*, nr 258, vrijdag 14 september, p. 2. "Het monument mocht niet te ingewikkeld zijn noch overdreven decoratie bevatten, aangezien het comité slechts over zeer beperkte middelen beschikte."
  15. Met Louis Roeland als voorzitter, is hij in december 1872 secretaris van het comité dat de *Société centrale d'Architecture de Belgique* (SCAB) opricht.
  16. FONTEYNE, J., *Recueil d'Architecture Funéraire*, s.d. (ca 1879-1889), Pl. 53
  17. VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 507-509.
  18. VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 509. "De openstelling van het nieuwe kerkhof maakt het mogelijk de dierbaarste wens in te willigen van alle Duitsers die in België verblijven om, net als in hun vaderland en zelfs in Frankrijk, aan deze dappere slachtoffers van de oorlog een rustplaats en een waardig monument te bezorgen." "Dit monument zal tevens de herinnering levendig houden aan de gulle gastvrijheid en de verzorging die onze gewonden ontvangen hebben vanwege de Belgische natie, en vooral van de Brusselse bevolking."
  19. In het centrum van het Duits Rondpunt.
  20. VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 510. "een genius, met de vleugels opgevouwen, die een kroon boven de overblijfselen van de dode soldaten houdt".
  21. VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 512. In 1967-1972 worden de trappartijen door stadsarchitect Jean Rombaux verwijderd en vervangen door een lage muur. "Het monument is toegankelijk via een eerste trap met platform in mozaïekstenen, vanwaar twee trappen links en rechts naar het eigenlijke monument leiden, dat omringd wordt door muren versierd met bronzen grafkransen die

- op draperieën bevestigd zijn. Daaronder hangen cartouches waarop de namen van de hier begraven soldaten geschreven staan. Een cirkelvormige muur met kantelen vervolledigt de omsluiting van dit tweede platform waarop een breed talud van gehouwen steen bekroond met een tweede rij kantelen een hoge piramide ondersteunt die aan de voorkant versierd is met een kruis van het Légion d'honneur, met het devies 'Honneur et Patrie':"
22. 'de poten gekruist, met dromerig oog, die het geheim van de graftombe be-waart'. Ibidem.
23. 'als eerbetoon aan de as van diegenen die gesneveld zijn, niet voor Napoleon of Gambetta maar voor Frankrijk.'
24. Stadsarchief Brussel.
25. *Commission royale des Monuments et des Sites, Indicateur n° 1936/10, Bruxelles – monument à ériger aux victimes du devoir au cimetière de Bruxelles*, randopmerkingen bij een briefontwerp aan E. Lambot d.d. 15 juni 1904. "De voet van de trap lijkt begraven in de grond; de bossages zijn te naakt [...]; de openingen van het cirkelvormige gedeelte lijken op schietgaten; de figuur is slecht zichtbaar tegen de achtergrond."
26. Perk 25, Laan 7/Weg 31, nr. 4836.
27. Weg 31.
28. SAB, eredienssten, 1383. "De Duitse overheid heeft zonder enige toelating noch goedkeuring van de gemeentelijke administratie van de stad een monument opgericht in het midden van grasperk 11 en hiervoor een groot deel van de terreinen bestemd voor gewone begravingen verwijderd. Dit monument is achtergelaten terwijl het nog in opbouw was en bijgevolg onvoltooid. Moet niet worden overwogen om het te laten verwijderen, het weer op te richten op een andere plaats of nog, wat me het meest aange-wezen lijkt, te verkopen bij inschrijving tijdens de verkoop van voorwerpen afkomstig van buiten gebruik gestelde perken?"
29. Henri Jaspar (Schaarbeek 1870-Sint-Gillis 1939)
30. SAB, eredienssten, 1383. "De heer de Ramaix, kabinetschef van de heer minister van Buitenlandse Zaken, heeft met een delegatie van het Duitse gezantschap het Duitse monument op het kerkhof van Evere bezocht; volgens de vaststellingen van de heer de Ramaix en de verklaringen van de Duitse afgevaardigde kan het monument worden beschouwd als 'voltooid'; er ontbreekt slechts een inscriptie op een kruis dat er deel van uitmaakt. Rond het monument zijn vijfhonderd lichamen be-graven waarvan de repatriëring moeilijk uitvoerbaar lijkt; de Duitse regering, die de kosten ten laste van de families van de overledenen heeft gelegd, zou waar-schijnlijk niet tussenbeide willen komen. De mening van de heer Jaspar – daarin bijgetreden door de heer Delacroix – is dat de afbraak van het monument zou kunnen leiden tot incidenten waarvan België alleen de gevolgen zou moeten dragen, en dat het beter is de zaken te laten in de staat waarin ze zich bevinden."
31. Perk 11.
32. Archiefonderzoek zou hier ongetwijfeld een antwoord op bieden, ten bewijze: FREYTAG, A. en VAN DRIESSCHE, Th., 'Die Deutschen Soldatenfriedhöfe des Ersten Weltkriegs in Flandern', in *Relicta. Archeologie, Monumenten- & Landschapsonderzoek in Vlaanderen*, 7, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel, 2011, p. 163-238.
33. Sinds 1960 *Commonwealth War Graves Commission* (CWGC).
34. Zie o.m. CELIS, M.M., *Zonnebeke (Passendale), Tyne Cot New British Cemetery. Langemark, Duitse militaire begraafplaats*, in *De beeldentaal van symbolen*, M&L Cahier 7, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 2002, p. 238-243.
35. Perk 14, Weg 23.
36. Hij vervangt tijdelijk, van juli 1941 tot september 1942, burgemeester Joseph Vandemeulebroek tijdens diens deportatie naar Duitsland. Zijn verzet tegen het verplicht dragen van de Davidsster en weigering om zijn politie te zetten bij het opsporen van joden, leidt in 1944 tot zijn arrestatie en deportatie.
37. Geciteerd door VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 522. "De grafportiek opgericht aan de ingang van het ereperk van het stedelijk kerkhof in Evere is van een sobere en suggestieve architectuur die tot bezinning noodt. Het bevat twee halfverheven beeldengroepen die het eerbetoon en de erkentelijkheid van het Belgische volk symboliseren aan zijn voor het vaderland gevallen kinderen. De beeldengroep rechts (in vooraanzicht) stelt de Smart voor in de gedaante van verschillende figuren; de beeldengroep links de Herinnering en de Rouw."
38. "de 'echte' Muur van de Communards op het kerkhof van Père-Lachaise".
39. Perk 25.
40. www.vieillestiges.be, *Mémorial de l'aviation belge*. César Battaille, p. 8; VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 524, maakt anderzijds gewag van 'L. Marlière, ingénieur civil, S.P.R.L. Bureau technique'.
41. De maquette wordt in januari 1949 voorgelegd aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (Indicateur 1936/XXXVI).
42. Nu in het Koninklijk Legermuseum, Brussel.
43. ENGELEN, C., MARX, M., *La sculpture en Belgique à partir de 1830*, Deel I, Leuven, 2006, p. 151-159. César Battaille werd als beeldhouwer weinig bestudeerd; in *op. cit.* wordt hij gere-geld verward met zijn nauwelijks nog bekende confrater Charles Eugène Laurent Bataille (Schaarbeek ca 1904-1969).
44. Perk 25; VANDERVELDE, C., *op. cit.*, p. 532-533.
45. Perk 13; VANDERVELDE, C., *ibidem*, p. 533-534.
46. Anoniem, 'L'affaire Van Calck', in *Almanach illustré du Soir*, Brussel, 1907, p. 109. "De gebeurtenis die de publieke opinie in België tijdens het jaar 1906 het meest beroerd heeft, is ongetwijfeld de zaak Van Calck. Op 7 februari, kort voor middernacht, vond de toneelknecht van schouwburg Alhambra in Brussel op de drempel van een woning in de Zwaluwenstraat een pak dat in inpakpapier was gewikkeld. Hij verwittigde de politie, die vaststelde dat het pak het verminkte lichaam bevatte van een meisje. Het lichaam was gekleed maar de twee benen waren ter hoogte van de lies afgesneden en zaten niet in het pak. Men herkende in het arme slachtoffer gemakkelijk het kind waarvan de verdwijning kort tevoren was aangegeven: Jeanne Van Calck, acht en een half jaar oud."
47. *Les Faits-Divers illustrés*, jrg. 2, nr. 18, 22 februari 1906. "Een inschrijving die in de kolommen van Le Soir geopend was, bracht in één week de som op van 965,68 frank (het jaarloon van een ka-toenarbeider) voor de oprichting van een monument op het graf van Jeanne Van Calck. Dit monument, vervaardigd door de beeldhouwers Laloux en Hambresin, werd op 6 mei op het kerkhof van Evere onthuld. Het is van wit marmar en bevat een medaillon die sterk lijkt op het vermoorde meisje, evenals de in-scriptie 'A Jeanne Van Calck, décédée à Bruxelles le 7 février 1906, victime d'un crime odieux'."
48. DE SCHUIJTER, J., Drij moorden voor vijf cens. Marktzangers als verspreiders van stadsnieuws, L. Opdebeek, Antwerpen, 1945, p. 77-78.
49. Anoniem, L'affaire Van Calck, in *Almanach illustré du Soir*, Brussel,

- 1907, p. 109. "Een nieuwe zaak Van Calck". 'De misdadiger moet ofwel het kind gekend hebben ofwel het reeds voordien hebben opgemerkt vanwege haar bijzondere voornaamheid.' 'Het ontvoerde kind is een bijzonder aantrekkelijk meisje met voorname trekken en manieren, schuchter en terughoudend, met een reeds sterk ontwikkeld gevoel van kuisheid."
50. DE SCHUIJTER, J., *op. cit.*, p. 79. "dit monument brengt de welvoegelijkheid in het gedrang die op een kerkhof moet worden nageleefd".
51. DENECKERE, G., *op. cit.*, p. 141-142.
52. VOLDERS, J., "... Typerend voor De Paepe, het gevoel dat zijn hele leven en al zijn beslissingen inspireerde, was zijn goedheid. Hij was goed zoals de engelen goed zijn volgens de christelijke legendes. Zijn tederheid voor de kleinen, voor de zwakken, voor de gewonden en de door het leven teleurgestelden straalde van hem uit, en het was bijzonder ontroerend om te zien hoe deze lijdende mens het morele of lichamelijke lijden deelde met anderen en zich inspande om hen te genezen of hun pijn te verzachten. (...) De katholieken zouden hem heilig hebben verklaard indien hij tot hun kerk had behoord."
53. BERTRAND, L., *Histoire de la Coopération en Belgique*, deel II, Dechenne et Cie, Brussel, 1903, p. 364. "De Werkliedenpartij bezorgde César De Paepe een ontroerende begrafenis zoals geen koning ooit heeft gehad. Van het sterfhuis tot aan het kerkhof van Evere werd hij begeleid door duizenden mensen. De hele arbeidersbevolking vormde een erehaag op de weg van de rouwstoet, overal beweenden mannen en vrouwen de dood van hun voorvechter.' 'De aankomst van de lijkwagen op het kerkhof van Evere was indrukwekkend, tussen twee lange rijen mensen: links droegen de vrouwen honderdachttien kransen in alle afmetingen en kleuren; rechts staken de mannen in gesloten gelid een woud van oogverblindende vlaggen en banieren omhoog, met zwarte rouwband omwonden. Het gebeuren op het kerkhof was niet minder aangrijpend. Overal zag men dichte drommen toeschouwers, als donkere mieren opeengehoopt in de brede lanen."
54. <http://janpellingfonds.be/Geschiedenis/biografieen/Belgen/pubwww/VERRYCKEN>. "Algemeen stemrecht vragen om de onzen naar de kamers te sturen, is de huidige maatschappij erkennen die wij verwerpen. Wanneer het moment aangebroken zal zijn, zullen wij niets vragen maar nemen wat ons toekomt."
55. 'Geen liefdadigheid, maar werk!'
56. Het bronskleurig gepatineerd gipsmodel op ware grootte belandt, na de Wereldtentoonstelling van 1900 in Parijs, in het Palais des Beaux-Arts in Rijsel. Zie: ARNAUDIES, F., J. Van Biesbrouck. *Peintre et sculpteur*, Les Editions Guiauchain, Algiers, 1931, p. XIII-XIV, ill. 31. Blijkens Joconde. Portail des collections des musées de France is de groep met inventarisnummer RF 1313 heden spoorloos.
57. DESPRETZ, A., *op. cit.*, p. 130-131.
58. <http://geogeminne.vlaamsekunstcollectie.be/nl/collectie/themas/gedenktekens-en-grafmonumenten>
59. KOULISCHER, G., 'Une grande vie, bien remplie, généreuse, toute de dévouement à la classe ouvrière et au socialisme: EMILE VANDERVELDE', in *Le Peuple*, woensdag 28 december 1938. "In 1885 (...) was er een zekere moed nodig voor een jong intellectueel die de mogelijkheid voor zich zag van een briljante loopbaan aan de balie, bij de liberale partij en aan de universiteit, om zich openlijk en resoluut socialist te verklaren. De Werkliedenpartij bestond nauwelijks. De socialisten gingen door voor gevaarlijke oproerkraaiers of voor naïeve utopisten. Elke toekomst leek gehypothekeerd voor wie bij hen verzeild raakte."
60. *Le Peuple*, jrg. 54, nr. 362, woensdag 28 december 1938. "Emile Vandervelde is niet meer. De leider van het Belgische socialisme is overleden in zijn woning, dinsdagochtend om 5 uur dertig. Zijn laatste zondag heeft hij doorgebracht in het Volkshuis."
61. *Le Peuple*, *op. cit.*, p. 2.
62. Op het kerkhof van Laken verdwenen op 3-4 mei 2009 o.m. een levensgroot bronzen vrouwenbeeld door Matthieu Desmaré (1927), een ander door Marcel Rau (1914), een derde door H. Losange (1912); Vers l'Avenir (1936), een topwerk van Ernest Salu II, werd zwaar beschadigd. Eerder verdween reeds o.m. de bronzen Doodsgenius (ca 1885) van Juliaan Dillens op de concessie Moselli.
63. Over Sylvain Norga zie o.m. HAVERMANS, A. en CELIS, M.M., Norga, terug van weggeweest, in *Epitaf vzw Periodiek*, jrg. 20, 2006, nr. 3, p. 3-11.
64. GRAFZERKJE VZW, Nieuwsbrief, nr. 70, 2012, p. 7-8 (<http://www.grafzerkje.be/nieuwsbrief/74>).
65. Concessie 1071, Lucy Unett, 1847.

The Elysian Fields in Evere. The Brussels cemetery

The Brussels cemetery is a typical, 19th century "burial ground". Our dead lie far from the city centre in individual graves in secluded, lush green surroundings. Louis Fuchs designed a landscape park with broad alleys and winding paths. Mayor Jules Anspach inaugurated the cemetery in 1877. It was to be the final resting place of many historically important people. The vast terrain also offered plenty of room for the imposing monuments that we use to commemorate significant events from the past; Waterloo, the Belgian Revolution, the Franco-Prussian War, both World Wars. During the ideological rift of the 19th century, this was the favoured resting place for free thinkers. This article delves into the genesis of memorials both public and private, especially those erected to honour several leaders of the Belgian Labour Party.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Leseque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Paula Dumont

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Marnix Beyen, Marcel M. Celis,
Marie-Christine Claes, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Élisabeth Gybels,
Michèle Herla, Jean Houssiau,
Aude Kubjak, Marc Meganck,
Benoît Mihail, Yves Schoonjans,
Brigitte Vander Bruggen, Visit Brussels,
Monique Weis.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels en Erik Tack.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Gitracom, Linda
Evens, Suzanne Gillijns, Ludo Gobin Wim
Kenis, Reinout Labberton, Harry Lelièvre,
Stephan Van Bellingen en de leden van
het redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Olivia Bassem, Philippe Charlier,
Denis Diagre.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel –
Directie Monumenten en Landschappen,
CCN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CCN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.monument.irisnet.be>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARB – Académie royale de Belgique
SAB – Stadsarchief Brussel
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2014/6860/023

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.

